

KÓRKEM ÁDEBIY TILDE QARATPALARDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

Allanazarov Esbergen Esbosmovish,

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti docent, filologiya ilimleri kandidati

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18902489>

Annociya. Maqalada tilimizdegi lingvistikalıq birliklerden qaratpalardıń kórkem tilde qollanıwı qubılısına baǵıshlangan bolıp, sóz sheberleriniń shıǵarmalarında qollanıwdaǵı olardıń atlıq sózlerden jasalıwı, mánileriniń tásirsheńliktegi ózine tán ózgesheliklerine baǵıshlangan ayırım detallarımız usınıladı.

Gilt sózler: lingvistika, sinonim, valentlik, ekvivalent, kontekst, úndew, semantika, stil.

Аннотация. В статье одна из языковых единиц нашего языка посвящена событию употребления лексем в художественном языке. В произведениях X. Даулетназарова приводятся некоторые подробности, касающиеся особенностей значения слова в употреблении.

Ключевые слова: лингвистика, фразеология, валентность, эквивалент, контекст, образ, семантика, форма.

Annotation. In the article, one of the linguistic unic of our language is devoted to the event of the use of leksem s unic in the artistic language. In the works of X. Dawletnazarov, some details are given concerning the peculiarities of the meaning of the word in use.

Key words: linguistic, phraseological, language, kontekst, concerning, peculiarities, semantical, forma.

Kiriisiw. Tillik ishki sebepke baylanıslı sóz mánisiniń ózgeriw, jańarıw faktı tilimizde erteden kiyatırǵan tariyxıy faktor bolıp, tilimizde qollanıw júrgen: bıyıl, bılır, búgin, kúndiz, qolǵap, túrgel, bala, tayaq sıyaqlı sózler tilimizdiń tariyxıy rawajlanıw barısında mánisin ózgartip, keńeygenin kóremiz. Kórkem sóz kommunikativlik hám estetikalıq funkciyanı atqaradı. Sol ushın da kórkem ádebiy stildiń qollanıw shegarası júdá keń bolıp, barlıq stillik múmkinshiliklerden barınsha paydalanıp, ádebiy til normalarınan da shıǵıwı múmkin.

Kórkem ádebiy stilde qaratpa aǵzalardıń stillik qollanıwı ózine tán kúshli stilistikalıq ózgeshelikke iye bolıp keliwi menen ajıralıp turadı. Kórkem ádebiy stilde qollanıwǵan qaratpalardı qollanıwda tildiń barlıq qurallarınan paydalanıladı. Kórkem ádebiy stildegi qaratpalar adamǵa estetikalıq tásir etiw kúshine iye bolıp, kórkem sóz sheberi bizdi qorshaǵan dúnyanı obrazdı hám kórkem etip kórsetedi hám shıǵarmalarda emocionallıq, ekspressivlik lirizm, stilistikalıq, figuralar keń qollanıladı.

Ulıwma til biliminde tildi sistema, forma sıpatında tanıdı, til hám sóylewdiń antinomiyalıq qatnasın belgiledi, tildiń sóylewden parq qılatuǵın baslı ózgesheliklerin – tildiń sociallıǵın, sóylewdiń jekeligin, tildiń sistemalıǵın, sóylewdiń asistemligin, tildiń sheksizligin, sóylewdiń, reallıǵın, tildiń sinxroniyalıǵın, sóylewdiń

diaxroniyalıgın, tildiń mazmun, maǵız ekenligin, al sóylewdiń qubılıs ekenligin ańlatadı.

Ádebiyatlardıń tallanıwı. Qaratpa aǵzalar mánilik jaqtan sóylewshiniń tillik baylıqlardan paydalanıw sheberligine baylanıslı qalıplese di hám paydalanıladı. Sóylew stilinde sapalıq dárejeniń artıwına xızmet etedi hám til baylıqlarınıń úlken bir toparın payda etip, gáp aǵzaları bola almaytuǵın sózler toparı ishinde ayırıqsha orındı iyeleydi.

Ulıwma til iliminde qaratpa aǵzalar tuwralı bahalı pikirlerdi kóriwge boladı. Rus tilin tereń izertlegen ilimpazlardıń biri D. E. Rozental – Obrasheniya nazıvaeciya slovo ili sochetaniya slov, nazıvayuchiye lico (ili predmet), k kotoromu obrashena rech,- dep anıqlama beredi. [1.217.]

Ilimpaz D. Aytbaev – Sóylewshi birewdiń (tıńlawshınıń) názerin awdarıw ushın, onıń atın ataydı, yamasa úlken kishiligine, lawazımına ılayıq sózlerdi qollanadı,-dep, qaratpa sóz kóbinese insan atı menen, adamǵa qatnaslı sózlerden, poeziyada tábiyat qubılıslarına, haywanat dúnyasına, tábiyattaǵı jansız zatlarǵa qarata aytıluwı múmkin,-dep atap kórsetedi. [2. 95.]

Ózbek tili ilimpazlarınan A. Nurmonov, N. Mahmudovlar ózbek ádebiy tilinde qaratpalardıń qollanıluwı tuwralı – sóylewshiniń sózi qaratılǵan shaxs yamasa predmetti túsindirip, gáptiń basqa aǵzaları menen grammatikalıq baylanısqa kirispeytuǵın sóz yamasa sóz birliklerine qaratpa dep aytıladı,- dep túsindiredi. [3. 93.]. Qaraqalpaq tilinde qollanıluw júrgen qaratpalar hár bir sózdıń óz mánisine sáykes hám stillik jaqtan úylesip qollanıluwı múmkin. Qálegen sóz óziniń mánisine, stillik ózgesheliklerine, ekspressiv hám emocionallıq boyawlarına iye bolıwı onı qollanıluwda esapqa alınadı. Kórkem ádebiy stilde qaratpalardıń kóp mánililiginiń stilistikalıq qollanıluwı kóp ushırasadı. Qaraqalpaq tilindegi qaratpalardıń qollanıluwı boyınsha ilimpaz A.Bekbergenov: “Qaratpalar tiykarınan dialoglarda adamlardı ataw, ózine qaratıw ushın xızmet qıladı”,-degen pikir bildiredi [4. 75.]

Izertlew metodologiyası. Qaraqalpaq ádebiy tilinde qollanılgan qaratpalar hár bir sózdıń óz mánisine sáykes hám stillik jaqtan úylesip qollanıluwı múmkin. Qálegen sóz óziniń mánisine, stillik ózgesheliklerine, ekspressiv hám emocionallıq boyawlarına iye bolıwı, qollanıluwda esapqa alınadı. Házirgi zaman talaplarına muwapıq qaraqalpaq tili pánin, sonıń ishinde qaratpa aǵzaları úyreniwde hám keleshegimiz bolǵan jaslardıń tárbiyası barısın da qalay hám qanday dárejede ámelge asıramız degen mashqala kúnniń aktual másele bolıp kelmekte. Kórkem ádebiy tildiń leksikalıq stilistikasını hár tárepleme úyreniw házirgi til iliminiń aldında turǵan mashqalalardıń biri bolıp kelmekte. Bul qaraqalpaq til ilimine de tán qubılıs.

Qaraqalpaq tilinde qaratpalardıń mánilik ózgesheliklerin, hár qıylı jollar menen jasalıwın, stillik jaqtan funkcionallıq qollanıwın, konteksttegi ornın, hár qıylı metodlar arqalı úyreniw úlken áhmiyetke iye. Izertlew ushın xalıq awız eki dóretpeleri, klassikalıq hám de házirgi zaman qaraqalpaq ádebiyatı wákilleri shıǵarmalarınan, hár qıylı sózlikler paydalanıldı. Izertlewde talıqlawdıń stilistikalıq, funkcional, kórkem, strukturalıq, salıstırma, tariyxıy lingvistikalıq kóp komponentlik tallaw metodları qollanıldı.

Analiz hám nátiyjeler. Qaratpa sózlerdi de stillik maqsette durıs qollana alıw, maqsetke muwapıq boladı. Qaraqalpaq tilinde, ásirese kórkem shıǵarmalarda qaratpa sózler bir mánili hám kóp mánili bolıp qollanıladı. Kóp mánili qaratpa sózlerdiń anıq mánisi tek kontekstte kórinedi: Ullı biy, is shataq, -dedi Ámiy entigip.....(T.Qayıpbergenov). Keldiń be, biyim! –dep kelini Gúlsim esikten juwırıp kelip kóristi.....(K.Sultanov). Birinshi gápte “biy” ataq, hámeldi ańlatıp tursa, ekinshi gápte stillik jaqtan qollanılıp, húrmet, sıylasıq mánisin ańlatıw ushın keltirilgen. Qaraqalpaq tilinde passiv, kúndelikli turmısta kóp paydalanılmaytuǵın sózlerden bolǵan qaratpalar da ushırasıp, qollanıw órisi tar, sheklengen bolıp keledi. Bular arxaizm hám tariyxıy sózlerden bolǵan qaratpalar.

Tariyxıy shıǵarmalarda qaratpalar yaǵnıy, qollanıwdan shıǵıp qalǵan zat, ámel, túsiniń atamalarına qatnaslı bolǵan qaratpa sózler hám ornına jańa sózler payda bolıwına baylanıslı qollanıwdan qalǵan sózlerden bolǵan qaratpalar dáwirdiń haqıqıy súwretin, onıń koloritin kórsetiw ushın qollanıladı. Mısalı: -Áne, biradarlar, biz sol ushın qaraqalpaqpız, -dedi Aydos, ókinishli.....(T.Qayıpbergenov).

Kórkem sóz sheberiniń sóz tańlawında tildiń barlıq stillerinde ásirese, awızeki sóylew stilinde paydalanıp júrgen qaratpalardıń qollanıwı shıǵarmadaǵı waqıyaǵa, qaharmanlarınıń minezlerine, tiline baylanıslı boladı. Sol sebepli hár bir kórkem sóz sheberiniń individuallıǵı, jeke stili, obraz jasaw sheberligi kórinedi, ayrıqshalanıp turadı. Kórkem ádebiy stilinde bahalaw sıpatlamasın beriwshi qaratpa aǵzalar qollanılıp, emocional-ekspressivlik boyawlarǵa iye bolıwı menen tek sóz adresatın sıpatlap ǵana qoymay, onı xarakterleydi, oǵan qatnasın bildirip te kele beredi. Hár qıylı stilistikalıq kórkemlikke iye bolıwı menen xarakterlenedi.

-Ay! Sonsha sáwleni qaydan aldıń sen?

-Kúnniń bizge túsip shaǵılısıwınan.

-Quyash! Sonsha nurdı qaydan aldıń sen?

-Adamnıń adamǵa miyrim nurińnan.....(İ.Yusupov).

Emociyalardı, erkelew qusağan mánilerdi beriwde qaratpa wazıypasındaǵı sóz ayırım jaǵdaylarda stilistikalıq qollanılıw jaǵınan kishireytiw-erkelew affiksi “jan” dı yamasa, qaratpa wazıypasındaǵı sózge anıqlawısh qosılıp keledi. Mısalı:

Ájiniyazjan, aman-esen keldiń be? (İ.Yusupov).

Sulıw qız, qonaqlardıń qollarına suw quy!.....(T.Qayıpbergenov).

Erkelew húrmet kibi mániler, emociyalar betlik affikslerinen basqa tuwısqanlıq, jaqınlıq, xúrmet mánisin bildiretuǵın aǵa, ini, úke, apa, dostım qusağan sózler aldında emocionallıqqa iye bolǵan “jan” sózin stillik jaqtan qollanıw arqalı sıpatlanadı.

Juwmaq. Kórkem ádebiy tilde pikirdiń ıqshamlıǵı, kórkemligi, ótkirliginiń artıwı ushın qaratpalar keń paydalanadı. Kórkem sóz sheberleriniń shıǵarmalarında ádebiy tildiń barlıq qurılısı tolıq hám tásirli túrde sawleleniw tabadı, pikirdi kórkemlep bayanlawdıń ólshemlerin qalıplestiretuǵınlıǵın aytadı. Biz bul jumısımızda qaratpa aǵzalardıń qaraqalpaq tilinde stillik qollanıw ózgeshelikleri tuwralı sóz ettik. Qaraqalpaq tiliniń ómir súriw órisinde qaratpa aǵzalardıń qollanıwı, bul pikirlesiniń, tuńlawshısınıń dıqqatın ózine qaratıw, kewlin bóldiriw ekenligin kórip shıqtıq. Qaratpa aǵzalar gáp ishinde ózine tán intonaciyalıq ózgeshelikke iye bolıp, gáptiń bas aǵzalarınıń ayırılmanıp turadı. Gáptiń bas aǵzası bolǵan baslawıshqa qusap atlıq yamasa atlıqlasqan sózlerden jasaladı. Gáptiń predikativlik tiykarına kirmey qollanıladı. Ulıwmalastırıp aytqanda, qaratpa aǵzalardıń taǵı bir ayırmashılıǵı-olar stillik jaqtan táriyplep keliwi de múmkin. Bul jaǵınan qaratpa aǵzalardıń tárbiyalıq áhmiyeti ullı. Sebebi qálegen jerde dus kelgen qaratpa aǵzanı qollana beriwge bolmaydı. Mektep hám basqa da tárbiyalıq hám jámiyetlik orınlarda qaratpa aǵzalı gáplerdiń keń qollanılganın kóriwge boladı. Bul orınlarda qaratpa aǵzalardı qollanǵanda úlken húrmet penen, intizamlı, adamlarǵa tásirsheńli etip qollanıw kózde tutiladı. Bir tárepten sıpayılıq sezim bildirilse, ekinshi tárepten ulıwma jámiyetshilikti tárbiyalap ta otıradı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. D. E. Rozental. Russkiy yazık. Moskva. 1988.
2. D. Aytbaev hám basqalar. Qazaq tili. Sabaqlıq. T., 2014.
3. A. Nurmonov, N. Mahmudov v.b. Hozirgi ózbek adabiy tili. T.2001.
4. A.Bekbergenov. Qaraqalpaq tiliniń stilistikası. Oqıw qollanba. N. 1990
5. T. Qayıpbergenov. Qaraqalpaq dástanı. Nókis.”Qaraqalpaqstan”, 1990.
6. I. Yusupov. Dala ármanları. Tańlamalı shıǵarmaları. N., 1996.
7. O. Bekbawliev. Beruniy. N., 1986.